

## توکل و مسئله کفایت خدا از منظر آیات قرآن

محمدتقی فعالی\*

### چکیده

توکل از مفاهیم ارزشمند و زیبای قرآنی است که دسترسی به حقیقت آن در کشف ماهیت ایمان موثر است و بر اساس آن معنای روزی بدون حساب و مسبب الاسباب بودن خداوند روشن می‌شود. از دیرزمان تا کنون در بحث توکل ذهن آدمی با مسائلی چند مواجه است. از این‌رو هرگاه سخن از آفرینش انسان و به‌دست‌گیری زمام امور انسان از سوی خداوند می‌شود، بی‌درنگ پرسش از نیازمندی یا بی‌نیازی خدا به انسان، ذهن کنجکاو آدمی را پر می‌کند و به دنبال آن مسائلی چون: رابطه توکل با تنبلی، ارتباط توکل با فقرآوری، چگونگی جمع میان توکل و توسل به اسباب ظاهری و آثار بیرونی و درونی توکل، در انسان مطرح می‌شود. مقاله حاضر با نگاهی عمیق و کاربردی به آیات قرآنی و متون دینی، مسئله محوری مزبور و ابعاد مختلف آن را مورد بررسی قرار داده است.

### واژگان کلیدی

آیات توکل، تسبیب، کرامت نفس، وکیل، حساب، رزق، تفویض و تسلیم.

### طرح مسئله

توکل حقیقتی والا و لازمه ایمان به خدا است. توکل به خدا در کتاب و سنت بارها تکرار شده و از مفاهیم ارزشمند و زیبای دینی تلقی می‌شود. یکی از مباحث مهمی که در ارتباط با توکل در قرآن و

m.faali@yahoo.com

\*. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۷/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۲/۱۰

کلمات مفسرین بیان شده این است که خداوند برای اهل توکل کافی است. (طلاق / ۳) برای بررسی این مسئله، دسترسی به حقیقت توکل و معنای آن می‌تواند راهبردی روشن در کالبدشکافی شبکه مفهومی توکل باشد تا از این طریق عبادت و ایمان معنای خود را پیدا کند، معنای روزی بدون حساب روشن شود، مسبب الاسباب بودن خدا آفتابی گردد و از همه مهم‌تر این سخن خداوند در قرآن آشکار گردد که چگونه خدا برای متوکلین کافی است؟

### حقیقت توکل

ریشه واژه توکل در قرآن ۷۰ بار تکرار شده است. مرور برخی آیات به تبیین معنای دقیق توکل کمک می‌کند:

وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا. (احزاب / ۳)  
و بر خدا توکل کن؛ و کارسازی خدا کافی است.

در این آیه شریفه خداوند به توکل توصیه می‌نماید و اشاره می‌فرماید که خداوند به‌عنوان وکیل، کافی است. مراجعه به تفاسیر مفاهیمی را پیش‌رو قرار می‌دهد. (شبر، ۱۴۰۷: ۵ / ۵۲۷؛ کاشانی، ۱۴۲۳: ۵ / ۳۳۳؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۱ / ۴۲۱؛ آل‌سعدی، ۱۴۰۸: ۱ / ۷۸۹) توکل بر خدا به‌معنای تفویض امور خویش به اوست. وکیل به کسی اطلاق می‌شود که تدبیر امور غیر را بر اساس درخواست او انجام دهد و چون خداوند بهترین تدبیرکننده امور بندگان است او بهترین وکیل بوده و کفایت امور بنده می‌کند. واژه «کفی» اگر با حرف اضافه «باء» متعدی شود به‌معنای حافظ و کارساز به‌کار می‌رود. وکیل در این‌گونه موارد به‌معنای اسم مفعول؛ یعنی «موکول إليه» به‌کار می‌رود و به‌معنای کسی است که کاری به او واگذاشته شده است. توکل به خدا به‌معنای اعتماد کردن به او، اسناد دادن امر به او، او را مدبّر قرار دادن و تفویض امور به او می‌باشد. وکیل به‌معنای حافظ، کفالت‌کننده در رزق، کارساز و مدبّر به‌کار می‌رود.

وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا. (نساء / ۱۳۲)

و آنچه در آسمان‌ها و آنچه در زمین است، فقط برای خداست؛ و کارسازی خدا کافی است.

آنچه در آسمان‌ها و زمین است و به‌طور کلی تمام هستی و ماسوی، از آن اوست و خداوند کارساز و کارگزار عالم است. تفاسیر وکیل را به‌معنای حافظ، مدبّر امور خلق، کفایت‌کننده مهمّات و قیّم در تأمین رزق عباد به‌کار برده‌اند. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۳ / ۱۸۷؛ قاسمی، ۱۴۱۸: ۳ / ۳۶۶؛ زحیلی، ۱۴۲۲: ۳ / ۳۳۹؛ شبر، ۱۴۰۷: ۲ / ۱۱۱)

خداوند بندگان خود را حفظ می‌کند. تدبیر امور انسان‌ها به عهده اوست. خداوند برای تأمین رزق عباد نیازمند کمک و یاری دیگری نیست و همو است که بلايا را از انسان‌ها دور می‌سازد. آل‌سعدی اظهار می‌دارد که وکالت نیازمند سه عنصر است؛ وکیل باید عالم به امور باشد، وکالت قرین توانمندی است و نیز تدبیر به همراه حکمت از لوازم وکالت محسوب می‌شود. از این‌رو شخص وکیل برای انجام وکالت باید عالم باشد، نیرومند باشد و بر اساس حکمت تدبیر نماید. (آل‌سعدی، ۱۴۰۸: ۱ / ۲۲۲)

آلوسی به این نکته زیبا اشاره دارد که یکی از اسماء خدا، اسم شریف «وکیل» است و وکیل بر کسی اطلاق می‌گردد که کارها به او سپرده شود. در میان کارها، عملی که شاخص است تأمین رزق بندگان می‌باشد. هر کس به خدا توکل کند، خداوند او را کفایت کرده تدبیر امورش می‌نماید. (آلوسی، ۱۴۱۵: ۳ / ۱۵۸)

وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ. (انفال / ۴۹)

و هر کس بر خدا توکل کند، پس (پیروز می‌گردد؛ چرا) که خدا شکست‌ناپذیری فرزانه است.

این فراز در پاسخ منافقان و بیماردلان مطرح می‌شود. زمانی که بددلان در رابطه با مؤمنان اظهار داشتند که دینشان آنها را فریب داده است خداوند در پاسخ، توکل به عزیز حکیم را پیش می‌کشد. مفسران توکل بر خدا را چنین تشریح می‌کنند: توکل به خدا اعتماد کردن به او و نصرت‌طلبی از اوست، توکل به معنای تسلیم و تفویض به کار می‌رود، کسی که بر خدا اعتماد کند و کار خویش را به او واگذارد، بر او توکل کرده است. توکل لازمه ایمان بوده به دنبال خود رضایت از فعل خدا را در پی دارد. (فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۲ / ۳۰۹؛ حسینی شیرازی، ۱۴۲۴: ۲ / ۳۴۴؛ بغدادی، ۱۴۱۵: ۲ / ۳۱۹)

در این آیه شریفه از دو اسم «عزیز» و «حکیم» استفاده شده است؛ او عزیز است؛ زیرا که شکست‌ناپذیر می‌باشد و او حکیم است؛ زیرا که تدبیر امور بندگان را بر اساس حکمت و مصلحت انجام می‌دهد. براین‌اساس مضمون آیه این است که اگر کسی در برابر تهمت و آزار دیگران به خدا توکل کند و زیر سایه اسم عزیز و حکیم قرار گیرد خداوند او را شکست‌ناپذیر کرده موجب می‌شود آزار دیگران به او صدمه نزنند و نیز بر اساس مصلحت و حکمت، تدبیر امور آن بنده را انجام می‌دهد. آیه این اصل را به ما می‌دهد: اگر کسی قصد آزار دادن شما را داشت، شما با توکل به خدا آزار و صدمه او را از خود دور می‌کنید به مانند اینکه تیری به سوی شما رها شود اما چون نزدیک شما شد منحرف شده به شما اصابت نکند.

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ. (انفال / ۲)

مؤمنان، تنها کسانی هستند که هرگاه خدا یاد شود، دل‌هایشان (از عظمت خدا و کیفر او) بهراسد؛ و هنگامی که آیات او بر آنان خوانده شود، ایمانشان افزون گردد؛ و تنها بر پروردگارشان توکل دارند.

این آیه شریفه به صورت زیبا چند نمونه از ویژگی‌های اهل ایمان را نشان می‌دهد؛ یکی اینکه به هنگام یاد خدا دل‌هایشان بیم‌ناک می‌شود، دیگر آنکه چون آیات الهی بر آنها خوانده شود بر ایمانشان افزوده خواهد شد و نهایت اینکه آنها اهل توکل به خدا می‌باشند. از این آیه به دست می‌آید: مؤمن نسبت به اسم خدا و نشانه‌های او بی‌تفاوت نیست بلکه حساس است. هرگاه اسم خدا فضا را عطرآگین کرد درون او متحول می‌شود و حالات و احساساتش دگرگون خواهد شد. تفاسیر را اعتقاد بر این است که توکل بر خدا به معنای تفویض امور به او، اعتماد کردن خلق به او، ناامیدی از همه جا جز او و واگذاشتن تدبیر امور به او می‌باشد. (نخجوانی، ۱۹۹۹: ۱ / ۲۸۱؛ ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲: ۴ / ۳۲۷)

طنطاوی اظهار می‌دارد که اگر کسی دارای عقل سلیم باشد می‌داند که توکل بر خدا منافاتی با مراجعه به اسباب نخواهد داشت بلکه اعتمادورزی به اسباب ظاهری دلیل بر قوت ایمان و حسن طاعت می‌باشد. این، حالت بی‌توکی است که انسان بخواهد بدون کاشت برداشت کند، بدون خوردن سیر شود، بدون تلاش نجات یابد و بدون عمل صالح ثواب برد. کسی که اهل توکل است نه تنها از اسباب اعراض نمی‌کند بلکه با نشاط و تلاش بیشتری فعالیت کرده از تمام ظرفیت خود بهره می‌برد. (طنطاوی، بی‌تا: ۶ / ۳۰)

ابن عاشور به نکته ادبی اشاره می‌کند؛ در این آیه شریفه لفظ توکل به صورت مضارع (یتوکلون) به کار رفته است که دلالت بر استمرار می‌کند. همچنین متعلق آن (علی ربهم) بر فعل مقدم شده است که دلالت بر حصر می‌نماید. لذا مفاد آیه این است: اهل ایمان به صورت مستمر فقط بر خدا توکل می‌کنند. (ابن عاشور، بی‌تا: ۹ / ۱۸)

وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ. (فرقان / ۵۸)

و بر (خدای) زنده‌ای که نمی‌میرد، توکل کن.

نکته ظریفی که در این آیه شریفه به چشم می‌آید اینکه خداوند توکل را تنها بر موجود زنده‌ای روا می‌دارد که هرگز نمی‌میرد؛ زیرا که اگر موجودی فناپذیر باشد، امر توکل مضطرب شده بی‌بنیاد

خواهد بود. انسان عاقل، ستون خیمه اعتماد خود را بر امر زوال‌پذیر بنا نمی‌کند و هرگز به موجودی که میراست دل نمی‌بندد. (کاشانی، ۱۴۲۳: ۴ / ۵۸۳؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۳ / ۲۸۸)

در دو آیه متوالی سوره ابراهیم سه بار مسئله توکل به خدا مطرح شده است. ماجرا از این قرار است که به هنگام مکالمه پیامبران با مردم، قومشان اظهار می‌داشتند که پیامبران هم مانند ما انسانی بیش نیستند اما آنها می‌خواهند مسیر زندگی ما را تغییر داده از دین نیاکانمان ما را باز دارند. پیامبران به آنان می‌گفتند: آری چنین است ما هم، چون شما انسانی بیش نیستیم اما خداوند بر هر بنده‌ای که بخواهد منت گذاشته او را برمی‌گزیند. مؤمن باید بر خدا توکل کند؛ زیرا که او ما را هدایت کرده است. سپس آنان اظهار می‌داشتند که اگر دیگران به اذیت و آزار ما پردازند ما صبر خواهیم کرد و توکل پیشه می‌کنیم:

قَالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ مَا كَانَ لَنَا أَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطَانٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ عَلَىٰ اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ \* وَ مَا لَنَا أَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَىٰ اللَّهِ وَ قَدْ هَدَانَا سُبُلَنَا وَ لَنَصْبِرَنَّ عَلَىٰ مَا آذَيْتُمُونَا وَ عَلَىٰ اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ. (ابراهیم / ۱۲ - ۱۱)

فرستادگانشان به آنان گفتند: «ما جز بشری همانند شما نیستیم و لیکن خدا بر هر کس از بندگانش که بخواهد (و شایسته بداند)، منت می‌گذارد (و نعمت نبوت به او عطا می‌کند)؛ و برای ما شایسته نیست که جز به رخصت خدا، برای شما دلیلی (و معجزه‌ای) بیاوریم؛ و مؤمنان، پس باید تنها بر خدا توکل کنند. و چرا ما بر خدا توکل نکنیم، درحالی‌که ما را به راه‌هایمان رهبری کرده است؟! و قطعاً بر آزارهایتان بر ما، شکیبایی خواهیم کرد؛ و توکل‌کنندگان، پس باید تنها بر خدا توکل کنند.

المیزان از این دو آیه دو استدلال جهت ضرورت توکل کردن به خدا فراهم می‌سازد.

(طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۲ / ۳۲)

### استدلال اول

تمام تحول‌ها و نیروها از آن خداست و این است معنای این جمله: لا حَوْلَ وَ لا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ. خداوند مبدأ و منتهای تمام امور است، او تدبیرکننده کل اشیاء است، همو خالق و مالک تمام هستی است. براین اساس تنها خدا بر تمام اشیاء وکیل است. پس بر هر معتقد و مؤمنی لازم است که خداوند را در تمام امور وکیل خویش قرار دهد. به بیان دیگر انسان باید خدا را وکیل خود قرار دهد؛ زیرا که او وکیل و مدبر تمام کائنات است. (وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ)

## استدلال دوم

خداوند انسان را هدایت می‌کند، راه‌های منتهی به خود را به آدمیان می‌نماید. پس او به بندگان خویش خیانت نکرده خیر و مصلحت آنها را به آنان نشان می‌دهد. از این رو باید به خداوندی که فقط خیرخواه بندگان است اعتماد جست و تمام امور را به او واگذار کرد. به عبارت دیگر فقط باید به خدا توکل نمود؛ زیرا که فقط او خیرخواه و راهنمای بندگان است. (وَقَدْ هَدَانَا سُبُلَنَا)

به تعبیر روشن‌تر آنچه در هر دو استدلال مشترک است اینکه می‌گوییم «باید» فقط به خدا توکل کرد؛ زیرا که فقط خداوند مدبر و هادی است. توکل به خدا ضرورت دارد چون که واقعیت جز این نیست و غیر این را بر نمی‌تابد. جهان به گونه‌ای است که تنها با اعتماد به خدا و توکل به او کار می‌کند و به انسان نفع می‌رساند و خود را در خدمت انسان قرار می‌دهد.

بر این اساس می‌توان گفت توکل به خدا ضرورت دارد؛ زیرا که جهان خدا و کائنات او فقط براساس توکل کارا و کارسازند و بدون توکل جهان به انسان جواب مثبت و درخور نمی‌دهد. نتیجه جالبی که از این بیان بدست می‌آید اینکه حتی اگر انسان ایمان و اعتقادی هم به خدا ندارد بهتر است بر خدا توکل کند. در برخی آیات با این تعبیر بسیار معنادار و زیبا مواجه می‌شویم: خدا مرا بس است و این تعبیر با توکل همراه شده است:

فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ.  
(توبه / ۱۲۹)

و اگر (مردم) روی برتافتند، پس بگو: «خدایی که هیچ معبودی جز او نیست، مرا بس است؛ تنها بر او توکل کردم؛ و او پروردگار تخت بزرگ (جهان‌داری و تدبیر هستی) است.

واژه «حسبی» از ریشه «حساب» است. براین اساس مضمون آیه چنین می‌شود که خداوند به لحاظ حسابرسی برای من کافی است؛ زیرا آن‌گونه به محاسبه من می‌رسد که مرا از غیر بی‌نیاز کرده نعمت‌های فراوان و بی‌کران در اختیار من قرار می‌دهد و از آنجا که او بهترین و زیباترین تدبیرها را برای من انجام می‌دهد، پس سزااست که فقط به او اعتماد کرد و توکل جست. (مغنیه، بی‌تا: ۱ / ۲۶۵؛ ابن‌عجیبه، ۱۴۱۹: ۲ / ۴۴۶؛ زحیلی، ۱۴۲۲: ۶ / ۴۳۴)

بروسوی برای توکل معنای خاصی بیان می‌کند و آن اینکه توکل؛ یعنی اعتماد قلبی به خدا به‌گونه‌ای که موجب رهایی از اضطراب، تشویش و ناآرامی گردد. براین اساس توکل برای انسان آرامش به ارمغان می‌آورد. (بروسوی، بی‌تا: ۳ / ۵۴۶)

توکل و مسئله کفایت خدا از منظر آیات قرآن □ ۳۵

برخی از تفاسیر ذیل آیه‌ای از سوره انعام مطلب جالبی را اظهار داشته‌اند و آن اینکه واژه وکیل به دو صورت استعمال دارد: «وکیلٌ علیهم» به معنای وکیل بر آنان و «وکیل لهم» به معنای وکیل آنان. آنچه برای خدا ثابت است اولی است نه دومی. پس خداوند وکیل بندگان نیست بلکه بر آنها وکیل است. به بیان دیگر خداوند بر بندگان مسلط بوده بر آنها تدبیر و قیومیت دارد. (طوسی، بی‌تا: ۴ / ۲۲۲؛ شبر، ۱۴۰۷: ۲ / ۲۹۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۴ / ۵۳۳؛ بروسوی، همان: ۷۶)

ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ  
(انعام / ۱۰۲)

این خدا پروردگار شماست؛ هیچ معبودی جز او نیست؛ آفریدگار هر چیزی است؛ پس او را بپرستید؛ و او بر هر چیزی کارساز است.

فرازی دیگر از آیات قرآن صبر را با توکل همراه نموده است. آنان که ظلم می‌بینند و در راه خدا هجرت می‌کنند نصیبی نیکو به آنان داده می‌شود. آنان باید صبر و توکل پیشه کنند:

الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ. (نحل / ۴۲)

(مهاجران) کسانی هستند که شکیبایی کردند و تنها بر پروردگارشان توکل می‌کنند.

روح البیان درباره این آیه چنین بیان می‌کند که مهاجرین بر امور مختلف نظیر دوری از وطن، خانواده و نیز شدائد تحمل و صبر نمودند، همچنین از سوی کفار آزار و اذیت‌های فراوانی را دریافت کردند. خداوند از آنها صبر و توکل می‌خواهد. در این فراز به دلیل تقدم (علی ربهم) حصر مستفاد است و به دلیل مضارع بودن فعل (یتوکلون) استمرار. پس مؤمن مهاجر فقط به خدا باید اعتماد کند و در این اعتماددورزی باید اصرار ورزد. در این صورت روح به مقامات بالا نزدیک می‌شود، جذبه‌های الهی قلب را فرامی‌گیرد، هجرت از وجود مجازی رخ می‌دهد، نفس در اقیانوس هستی مستهلک می‌شود، اوصاف بشری از روح انسان رخت بر می‌بندد و مجاهدات منشأ مشاهدات خواهند شد. (بروسوی، بی‌تا: ۵ / ۳۶)

## کاربردها

در اینجا این سؤال مطرح می‌شود که اگر توکل به معنای وا گذاشتن امور به غیر و تسلیم و تفویض امور به دیگری است، در این صورت فرد دیگری وجود دارد که کارهای ما را انجام می‌دهد، پس چه نیازی به کار کردن است؟ اگر کارها به او وا گذاشته شود و خداوند عهده‌دار کارهای انسان شود، براین

اساس انسان بی‌کار خواهد شد. آیا توکل با این فرض، سبب تنبلی انسان نمی‌شود؟ آیا انزواطلبی و بریدن از خلق نتیجه آن نخواهد بود؟ آیا پیامد این امر فقر نخواهد بود؟ پس تأکیدهای فراوان دین بر کار و تلاش به چه معنا است؟ توسل به اسباب ظاهری چه معنا و مفهومی پیدا می‌کند؟ آیا توکل؛ یعنی بدون کاشت، برداشت نمودن؟ آیا توکل؛ یعنی بدون تلاش نجات یافتن؟ و آیا معنای توکل این است که فرد بدون انجام عمل صالح به اجر و ثواب دست یابد؟

متأسفانه برخی توکل را به‌گونه‌ای مطرح می‌کنند که نه تنها مفهوم قرآنی نیست، بلکه آفات و آسیب‌هایی در پی خواهد داشت. این سؤال‌ها و نگاه‌ها نشان می‌دهد که باید تحلیل دقیقی از معنای توکل ارائه نمود و جایگاه شایسته آن را در مفاهیم دینی نشان داد به‌گونه‌ای که بود و نبود آن برای ما معنادار شود، آثار آن فهمیده شود و دقیقاً دانسته شود آن زمان که به خدا توکل می‌کنیم چه کاری باید انجام دهیم؟

خداوند تمام اجزا و اشیاء را آفرید. هرگاه خداوند دست به خلقت پدیده‌ای می‌زند با تحلیل ذهنی می‌توان گفت گویا دو امر محقق شده است؛ یکی اصل وجود آن و دیگری خاصیت‌بخشی به آن. مثلاً آنگاه که خداوند دست به خلقت آب زد، او هم آب را آفرید و هم به آب یک خاصیتی داد و آن اینکه عطش انسان را برطرف می‌سازد. آن زمانی که مشیت خدا به آفرینش آتش تعلق گرفت، او هم آتش را آفرید و هم برای آتش خصیصه و اثری در نظر گرفت که آن سوزاندگی یا احتراق است.

البته این گفته بدین معنا نیست که هر پدیده‌ای تنها یک خاصیت دارد بلکه یک موجود می‌تواند ویژگی‌ها و آثار متنوعی داشته باشد، چنان‌که مثلاً آب، پاک‌کننده، (فرقان / ۴۸) برکت بخش (ق / ۹)، موجب حیات (انبیاء / ۳۰) و نیز رافع عطش می‌باشد. مهم این است که باید میان اصل وجود اشیاء از یکسو و خواص و اثربخشی آنها تفکیک شود.

خداوند فوق تمام اشیاء و اسباب قرار دارد و به تعبیری او مسبب الاسباب است. خالق و مالک عالم، به تمام اشیاء اثربخشی و تأثیرگذاری را داده است؛ یعنی اگر آب، رفع عطش می‌کند این اثربخشی و خاصیت را خداوند به آن داده است. اگر خورشید، خاصیت نورافشانی و گرم‌کنندگی دارد این اثر را خداوند به این پدیده عطا نموده است. بر این اساس به خداوند گفته می‌شود: سبب‌ساز؛ بدین معنا که اوست که اسباب را اسباب کرده است و اوست که عوامل مؤثر را در عالم تأثیرگذار نموده است و اوست که به هر پدیده‌ای خاصیت و اثری بخشیده است.

حال فرض می‌شود که «کار» اثری به‌نام درآمد یا ثروت دارد. براساس تحلیل سابق چنین نتیجه می‌شود که خداوند این اثر را به کار و تلاش انسان داده است. اگر چنین است که چنین است، چندین فرض دیگر نیز مطرح می‌شود:



- سبب‌ساز عالم، اثر را از آن مؤثر سلب کند؛ بدین معنا که انسان کار کند اما به دنبال آن درآمدی کسب نکند.

- سبب‌ساز عالم، آن اثر را به ضدّش تبدیل کند؛ بدین معنا که انسان کار کند اما کار و تلاش برای او فقر و نه ثروت را به دنبال آورد.

- سبب‌ساز عالم، آن اثر را مضاعف کند؛ بدین معنا که انسان کار کند و درآمد مضاعفی را برداشت نماید.

- سبب‌ساز عالم، آن اثر را از طریق مؤثر دیگری در اختیار قرار دهد؛ بدین معنا که آدمی نه از طریق کار بلکه از طریق دیگری به ثروت دست یابد. چنان که برخی آدمیان با بخشش به ثروت می‌رسند. آنان می‌بخشند و از رزق الهی بهره‌مند شده ثروتمند می‌شوند.

فرق شخصی که توکل نمی‌کند و فردی که اهل توکل است این است که فرد بی‌اعتماد، کار می‌کند و اعتقادش این است که فقط از طریق کار و تلاش خودش به ثروت می‌رسد. این اعتقاد او را بر آن می‌دارد تا اولاً برای ثروت بیشتر به کار بیشتر روی آورد و از این طریق خود را نابود سازد، ثانیاً اطرافیان خود را نظیر همسر و فرزند تحت فشار قرار دهد که آنها هم تا می‌توانند خود را به رنج و زحمت انداخته کار کنند و ثالثاً چه‌بسا با این تلقی به کارهایی روی آورد که با تلاش کمتر، ثروت‌اندوزی بیشتری در پی داشته باشد و این یعنی تمایل به کارهای ناشایست.

اما کسی که اهل توکل به خدا است کار می‌کند، اما تلاش خود را علت و سبب مستقل برای کسب درآمد نمی‌بیند؛ زیرا که خداوند سبب‌ساز می‌تواند با تمام چهار فرض پیش‌گفته در باب کار و تلاش او تصمیم گیرد. در این صورت فرد با اعتماد، تلاش می‌کند ولی اثربخشی آن را از خدا می‌طلبد. این اعتقاد موجب می‌شود که:

الف) او بیش از اندازه کار و تلاش نکند؛

ب) حق کار را ادا کند؛

ج) آرامش و نشاط خویش را در کار حفظ نماید؛

د) با توکل به آثاری مضاعف و سرشار دست یابد؛

ه) در نهایت اگر گاهی کار او جهت کسب ثروت مؤثر نیافتاد یقین نماید که سبب‌ساز عالم در این مورد سبب‌سوزی نموده تا خیر و برکت بیشتری به او عنایت کند. لذا نگرانی و اضطراب به خود راه نداده آرامش خود را از کف نمی‌دهد.

پس فرق بی‌اعتماد به خدا و بااعتماد به خدا در کار کردن و کار نکردن نیست، بلکه تفاوت آن دو در بُعد قلبی و نیز ظاهری رخ می‌نماید؛ توکل کننده با اعتقاد به سبب‌ساز بودن خدا، اعتماد و امید

خویش را فقط به او می‌بندد و اگر کوشش او منجر به نتیجه دلخواه نشد هرگز نگران نخواهد شد، اما انسان غیر موحد و نامتوکل روزی خود را در کار خویش می‌جوید یا رزق خود را در دست دیگران می‌بیند و اعتقاد او چنین است: این من هستم که کار می‌کنم و کسب ثروت می‌نمایم، این من هستم که روزی خانواده‌ام را تأمین می‌کنم و این من هستم که آب و نان دیگران را می‌دهم. به بیان دیگر توکل «واگذاری کارها» به خدا نیست بلکه «واگذاری تأثیر کارها» به خداست. توکل «تسلیم کارها» به او نیست بلکه «تسلیم و اسناد تأثیرگذاری امور» به اوست. توکل بدین معنا است که به سبب‌ساز عالم اعتماد کنیم. توکل بدین معنا است که کار از ما و رزق بخشی از او. توکل را می‌توان از پیامبر خلیل الرحمن یاد گرفت؛ آنگاه که هیزم فراوان جمع شد، آتش شعله کشید و ورود به آن منطقه ناممکن گشت، ناگزیر از منجنيق استفاده شد. ابراهیم علیه السلام را درون منجنيق گذاردند و او را به سوی کوه آتش افکندند. امام صادق علیه السلام فرمود:

هنگامی که ابراهیم علیه السلام به سمت آتش پرتاب شد جبرئیل به او سلام کرد و گفت: «أَلَيْكَ حَاجَةٌ؟ أَيَا حَاجَتِي دَارِي؟» ابراهیم علیه السلام جواب داد: «أَمَّا إِلَيْكَ فَلَا؛ أَمَا بِي تَوْنَه!» جبرئیل به ابراهیم علیه السلام اشاره کرد که از خدا نیاز خود را بخواه. ابراهیم علیه السلام گفت: «حَسْبِي مِنَ سُؤَالِي عِلْمُهُ بِحَالِي؛ هَمِينُ قَدْرُ كَمَا فِي حَالِ مَرَا مِي بَيْنِي، كَافِي أَسْت.» در این حالت خداوند به آتش امر کرد که بر ابراهیم علیه السلام سرد و سالم باشد. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۴ / ۵۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۴ / ۳۳۶)

#### توکل در روایات تفسیری

مناسب است در باب توکل به برخی از احادیث نگاهی شود. توکل نوعی اعتماد به خداست. حضرت علی علیه السلام به این حقیقت اشاره کرد که هر کس می‌خواهد به خدا اعتماد کند به توکل اعتماد کند: «التَّوَكُّلُ خَيْرٌ عِمَادٍ؛ (آمدی، ۱۳۶۶: ۱۹۶) توکل بهترین تکیه‌گاه است». کسی که تدبیر امور خویش را به خالق عالم واگذار کند برای خود سرمایه‌ای ذخیره نموده است. سرمایه چیزی است که می‌توان با آن کسب و کار نمود و از سود و بهره آن استفاده کرد. پناه بردن به خدا و اعتماد کردن به او سرمایه‌ای است بی‌پایان که ثمرات و منافع بی‌شماری در پی دارد. امام علی علیه السلام فرمود: «التَّوَكُّلُ بِضَاعَةٌ؛ (همان: ۱۹۷) توکل، سرمایه است». رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم به این حقیقت والا اشاره کرد که هرگاه فردی زمام امور خویش را به خدا سپارد و چشم از داشته‌های دیگران برگیرد و به امکانات درونی و بیرونی خویش قناعت ورزد، او نه تنها

محتاج دیگران نخواهد شد بلکه دیگران دست نیاز به سوی او دراز می‌کنند؛ زیرا وی به وجودی اتکا کرده است که بی‌نیاز مطلق است:

لَوْ أَنَّ رَجُلًا تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ بِصِدْقِ النَّبِيِّ لَأَحْتَجَّتْ إِلَيْهِ الْأُمُورُ مِمَّنْ دُونَهُ، فَكَيْفَ يَحْتَاجُ هُوَ وَمَوْلَاهُ الْعَنِّي الْحَمِيدُ. (نوری، ۱۴۰۸: ۱۱ / ۲۱۷؛ طبرسی، ۱۳۸۵: ۱۸)

اگر مردی با نیت درست به خدا توکل کند، احتیاج کارهای دیگران به او بیفتد؛ زیرا چگونه او [به دیگران] احتیاج پیدا کند در حالی که مولایش بی‌نیاز و ستوده است.

توکل حالتی درونی و احساسی باطنی است. اگر حس اعتماد به خدا در درون انسان پدید آید، نفس این احساس مقدس در عالم تأثیرگذار است. از جمله آثار توکل اینکه اسباب ظاهری را به سمت انسان می‌کشاند که در این صورت انجام کارها برای آدمی سهل و روان خواهد شد. به عبارت دیگر انسان در این جهان ناچار است از طریق علل و اسباب به نتایج و اهداف دلخواه برسد. حصول این اسباب و دسترسی انسان به آنها دو گونه است؛ دشوار و آسان. کسی که به سبب‌ساز عالم اعتماد کند، اسباب ظاهری در خدمت او خواهد بود و کسی که به خود اسباب عادی اعتماد قطعی ورزد، همین اسباب از او فاصله گرفته خود را به دشواری و سختی در اختیار او قرار می‌دهد. امیرمؤمنان علیه السلام به این نکته لطیف چنین اشاره می‌فرماید:

مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ ذَلَّتْ لَهُ الصَّعَابُ وَ تَسَهَّلَتْ عَلَيْهِ الْأَسَابُ. (آمدی، همان)  
هر که به خدا توکل کند، دشواری‌ها بر او آسان شود و اسباب برایش فراهم گردد.

ای کاش انسان‌ها به اندازه پرندگان به خدا اعتماد داشتند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حدیثی چنین می‌فرماید:

لَوْ أَنَّكُمْ تَتَوَكَّلُونَ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ لَرَزَقَكُمْ كَمَا يَرْزُقُ الطَّيْرَ، تَغْدُو خِمَاصًا وَ تَرُوحُ بَطَانًا. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۶۸ / ۱۵۱؛ شعیری، ۱۳۶۳: ۱۱۷)  
اگر شما، چنان‌که باید، به خدا توکل کنید، خداوند همان‌گونه که پرنده را روزی می‌دهد؛ با شکم خالی می‌رود و با شکم پر برمی‌گردد، شما را نیز روزی می‌دهد.

### سطوح اعتماد به خدا

اعتماددوری و تکیه کردن بر خدا دارای سطوح و درجات مختلفی است. سطح‌بندی اعتماد به خدا را از آیات هم می‌توان استنباط کرد. گفتارهای قرآنی اعتماد به او را در یک درجه خلاصه نمی‌کنند بلکه آن را پلکانی در نظر گرفته‌اند. هرگاه شخص بر نردبان اعتماد به خدا بالا رود، وثوق و سرسپردگی‌اش به خالق و مبدأ عالم بیشتر خواهد شد.

### سطح اول: توکل

از مباحثی که در باب توکل گذشت به دست می‌آید که توکل، نوعی اعتماد کردن به خداست همراه با توسل به اسباب. توکل با تلاش و طلب قرین است. در توکل به کارگیری اسباب و رفتن پی روزی مجاز است. شخص با توکل می‌تواند تدبیر کند، نقشه بکشد و با برنامه‌ریزی در صدد خیر و صلاح خویش برآید در عین حال که سبب‌سازی و تأثیرگذاری را از خدا می‌داند. سپردن تمام کارها به صاحب کار و تکیه کردن در آثار به او، نامی جز توکل ندارد. فرد متوکل در پرده اسباب و علل مانده است؛ زیرا که به اسباب دلبسته و وابسته است. او هنوز در کسوت علل و عوامل است، طلب در او زنده است، اسباب عادی برای او معنا دارد، وی بی‌سبب نمی‌تواند زندگی کند، او معتقد است باید کاشت اما برداشت به اذن خدا حاصل می‌شود. (طوسی، ۱۳۶۹: ۱۱۶ - ۱۱۲؛ فیض کاشانی، ۱۳۹۹: ۱۹۶ - ۱۹۴؛ نراقی، ۱۳۷۷: ۷۷۹؛ فارابی، ۱۳۷۱: ۳۷)

توکل اولین گام از اعتماد به خداست؛ چراکه در توکل هنوز نفس زنده است. نفس آدمی در پی آبادانی و باطن‌آرایی خویش است و پرواضح است که هرگاه نفس در بین باشد انسان به تباهی کشیده می‌شود. توکل بدین معنا است: من عمل می‌کنم اما تأثیر و نتیجه عمل از آن خداست. توکل بدین معنا است: من به اسباب روی می‌آورم ولی نتیجه را به خدا می‌سپارم. توکل بدین معنا است: تلاش از من، نفع و رزق از او.

رو توکل کن تو با کسب ای عمو      جهد می‌کن کسب می‌کن مو به مو  
(مولوی، ۱۳۷۸: دفتر اول / ۱۷۶)

### سطح دوم: تفویض

در توکل گویا نوعی رویارویی با خدا وجود دارد؛ زیرا که انسان هرگاه تلاشی کند یا عملی انجام دهد یا به سمت اسباب گام بردارد یا هرگونه تصرفی در این جهان انجام دهد، همه اینها با استفاده از نیرو و توان خود محقق شده است و این در حالی است که تمام نیروها، توانمندی‌ها و قابلیت‌ها از خداست:

مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ. (کهف / ۳۹)

هیچ نیرویی جز از جانب خدا نیست.

مؤمن در حالت توکل به هنگام انجام کارهای خود، امید و اتکاء خویش را به سوی خداوند معطوف می‌دارد ولی کارها را خودش برنامه‌ریزی کرده به آن اقدام می‌کند، او احساسات و نیروهای خود را

می‌بیند، می‌تواند به‌عنوان اسباب ظاهری به آنها اعتماد نسبی داشته باشد و برای خود جایگاهی قائل است. اما در تفویض، گرچه بنده، تلاش و کوشش می‌کند اما معتقد است بدون خواست و مشیت خدا انسان نه احساسی دارد و نه نیرو و نه استعدادی. بدون اراده او هیچ نیرو و فعلی در جهان محقق نمی‌شود. در توکل، فرد عمل را انجام می‌دهد و نتیجه را از او می‌خواهد ولی در تفویض فرد نیروها و کارها را از او می‌خواهد. در توکل، تدبیر امور به او سپرده می‌شود اما در تفویض خود امور و توان انجام امور به او واگذار می‌شود. به بیانی دیگر، فرد مؤمن به حقیقت گردن نهاده تمام هستی خویش را یکسره به خدا واگذار می‌کند. جهت مقایسه توکل و تفویض به دو نمونه از آیات می‌توان توسل جست:

### الف) آیات توکل

حضرت یعقوب علیه السلام نخست تدبیر نمود و به فرزندانش گفت همگی از یک دروازه وارد نشوید بلکه ورود خویش را از دروازه‌های مختلف قرار دهید تا از کید دشمنان در امان بمانید. او سپس توکل را پیش کشید. براین اساس یعقوب علیه السلام «تدبیر و توکل» نمود:

وَقَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُتَفَرِّقَةٍ وَمَا أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ. (یوسف / ۶۷)

و گفت: ای پسران من! از یک در وارد نشوید و از درهای مختلف وارد شوید؛ و هیچ چیزی را که از طرف خدا (حتمی شده) است از شما دفع نمی‌کنم. حکم، جز برای خدا نیست؛ تنها بر او توکل کرده‌ام؛ و همه توکل‌کنندگان، پس باید تنها بر او توکل کنند.

یوسف علیه السلام هم از خدا نجات خواست و هم طناب را گرفت و از دل چاه بیرون آمد.

### ب) آیات تفویض

ماجرای ابراهیم علیه السلام و ذبح اسماعیل علیه السلام بدین گونه است که ابراهیم علیه السلام خطاب به فرزندش خوابی را گفت که در آن رؤیا پسرک خویش را قربانی می‌کرد. اسماعیل به پدر خویش گفت: مأموریت خویش را انجام بده. هر دو تمام هستی خویش را به خداوند واگذار کردند و خداوند کارساز امور آنها و خود آنها را به زیبایی تدبیر نمود:

إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ وَفَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ. (صافات / ۱۰۷ - ۱۰۵)

در واقع، این گونه، نیکوکاران را پاداش می‌دهیم. قطعاً، این تنها آزمایش روشننگر بود و قربانی بزرگی را تاوان او دادیم.

در قرآن تنها یک آیه به صورت مستقیم به تفویض اشاره می‌کند آنجا که خدای متعال از زبان مؤمن آل فرعون فرمود:

وَ أَفْوَضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ. (غافر / ۴۴)

و به زودی آنچه را به شما می‌گویم به یاد خواهید آورد؛ و کارم را به خدا وا می‌گذارم، که خدا نسبت به بندگانش بیناست.

نمونه دیگری که به وضوح مرحله تفویض را برملا می‌کند داستان آغاز تولد موسی کلیم الله ﷺ است. خداوند به مادر موسی ﷺ وحی نمود که نوباوه خویش را به دریا بیفکند و از این امر هراسی به دل راه ندهد. او نیز چنین کرد و سرانجام خداوند قادر فرزند را به مادرش بازگرداند. عملی که مادر موسی ﷺ انجام داد چیزی جز وا گذاشتن هستی خود به همراه توانمندی‌ها و احساسات خود نبود.

باز وحی آمد که در آبش فکن      روی در اومید دار و مو مکن  
در فکن در نیلش و کن اعتماد      من ترا با وی رسانم رو سپید  
(مولوی، ۱۳۷۸: دفتر سوم / ۳۸۵)

حدیثی زیبا متناسب با مرحله تفویض وارد شده است. این حدیث قدسی بیان می‌کند که خداوند هرکس را به غیر او امید نیندد، ناامیدش خواهد ساخت و در میان مردم بر او جامه ذلت خواهد پوشاند، گرفتاری‌ها و نیز کلید گشایش آنها به دست خداست:

أَوْحَى اللَّهُ إِلَى بَعْضِ أَنْبِيَائِهِ فِي بَعْضِ وَحْيِهِ: وَ عِزَّتِي وَ جَلَالِي لَأَقْطَعَنَّ أَمَلَ كُلِّ أَمَلٍ، يُؤَمِّلُ غَيْرِي بِالْيَأْسِ وَ لَأَكْسُوْنَهُ ثَوْبَ الْمَذَلَّةِ فِي النَّاسِ وَ لَأُبْعِدَهُ مِنْ فَرْجِي وَ فَضْلِي، أَيُّمِّلُ عَبْدِي فِي الشَّدَائِدِ غَيْرِي وَ الشَّدَائِدُ بِيَدِي وَ يَرْجُوا سِوَايَ وَ أَنَا الْغَنِيُّ الْمَجْوَادُ، بِيَدِي مَفَاتِيحُ الْأَبْوَابِ وَ هِيَ مُعَلَّقَةٌ وَ بَابِي مَفْتُوحٌ لِمَنْ دَعَانِي. (کلینی، ۱۳۶۵: ۲ / ۶۶؛ حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۵ / ۲۱۴)

خداوند به یکی از پیامبرانش این چنین وحی فرمود: به عزت و جلالم سوگند، هرکس به غیر من امید داشته باشد ناامیدش خواهم کرد و در میان مردم جامه ذلت و خواری بر او خواهم پوشاند و او را از فضل و گشایش خود دور خواهم داشت. آیا در حالی که گرفتاری‌ها به دست من گشوده می‌شود، بنده من به دیگری امید بسته است و وقتی من بی‌نیاز و بخشاینده‌ام و کلید درهای بسته تنها در دست من است و آن را در برابر درخواست کننده می‌گشایم، چگونه بنده‌ام دست نیاز به سوی غیر من دراز می‌کند و به او امیدوار است؟

در توکل انسان با سبب همراهی می‌کند اما در تفویض فرد همراه مسبب است. در توکل فاعل، کارها را برنامه‌ریزی می‌کند اما در تفویض، فرد از تدبیر و اندیشه خود ناامید است. در توکل فرد تأثیر را از خدا می‌بیند اما در تفویض فرد هستی و نیروهای خود را از خدا می‌بیند. از این رو می‌توان گفت تفویض مرحله کامل‌تری از توکل است.

مولوی متناسب با سطح دوم اعتماد به خدا به زیبایی سروده است:

دام و دد جمله همه اگال رزق      نه پی کسبند، نه حمّال رزق  
جمله را رزاق روزی می‌دهد      قسمت هر یک به پیشش می‌نهد  
رزق آید پیش هر که صبر جست      رنج کوشش‌ها ز بی‌صبری توست  
(مولوی، ۱۳۷۸: دفتر پنجم / ۴۳۵)

### سطح سوم: تسلیم

حالت تسلیم بعد از توکل و تفویض قرار دارد. خصیصه شاخص تسلیم آن است که مؤمن پذیرای فرمان حق بدون هیچ‌گونه گلایه و اعتراضی باشد. در توکل و تفویض انسان نتایج کارها یا نیروها و هستی خود را به خدا واگذار می‌کند اما چه‌بسا هنوز در وجود او نسبت به افعال و احکام خدا اعتراضی باشد. مؤمن سلیم کسی است که کاملاً بی‌رنگ شده، رنگ خدایی بگیرد، کاملاً بی‌اراده شده، اراده او را پذیرا باشد و کاملاً بی‌خواست و مشیت شده، مشیت خدا را فرمان برد. تسلیم، گردن نهادن به امور غیبی است، پذیرش تمامی فراز و فرودها و سختی‌ها و دشواری‌ها است. قرآن به این حقیقت اشاره می‌کند که افرادی از مؤمنان هستند که ایمانشان کامل نمی‌شود مگر آنکه در برابر هیچ فرمانی از فرامین خدا دل‌تنگ نمی‌شوند و در برابر او تسلیم محض می‌گردند:

ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا. (نساء / ۶۵)  
سپس از داوری تو در جانشان هیچ (دل) تنگی نیابند و کاملاً تسلیم شوند.

توکل؛ یعنی من کار می‌کنم و نتیجه را به خدا می‌سپارم، تفویض؛ یعنی من هستی، نیرو و توانمندی خویش را به خدا واگذار می‌کنم، در تسلیم دو معنای پیشین وجود دارد افزون بر آنکه فرد پذیرای اراده و فرمان الهی نیز هست.

بنابراین اعتماد به نفس به معنای اعتماد به نیروها، ظرفیت‌ها، توانمندی‌ها و قابلیت‌هایی که خدا به انسان داده است، کاملاً با اولین سطح اعتماد به خدا یا توکل سازگار می‌باشد. اما اگر میزان

سرسپردگی و اعتمادورزی به خدا فراتر رفت و به مرحله تفویض یا تسلیم رسید، اعتماد به نفس معنا نخواهد داشت. در تفویض یا تسلیم اعتماد به هر چیز جز خدا رنگ باخته هویت خود را یکسره از دست خواهد داد.

در حالت توکل می‌توان به اسباب ظاهری مراجعه کرد و به آنها اعتماد نسبی داشت. بر این اساس می‌توان نیروگاه‌ها و سد‌ها برپا ساخت، در دل سلول‌ها و مولکول‌ها نفوذ کرد، مهندسی ژنتیک نمود، جراحی‌های پیچیده انجام داد، داروهای نوین ابداع کرد، دستگاه‌های پیشرفته به صحنه آورد و موشک و ماهواره طراحی و اختراع نمود. اینها همه و همه خلاف توکل نیست و تنها با تکیه‌زدن به توانمندی‌های خود و اعتماد به نفس فردی یا جمعی میسر است.

توکل ترک تدبیر در سطوح اسباب نیست بلکه رفتن به سطح بالاتر از اسباب است. در این سطح انسان مؤمن با سبب اصلی ارتباطی مستقیم خواهد داشت. توکل و اعتماد به خدا به معنای اعتماد به برنامه‌هایی است که خداوند در این جهان اجرا می‌کند و ایمان داشتن به این حقیقت است که او در سطحی بالاتر از اسباب فرماندهی و تدبیر می‌نماید.

در قرآن کریم بارها دو موضوع آزر دادن پیامبران و توکل آنان به خدا در کنار یکدیگر مطرح شده است. وظیفه پیامبران خدا تبلیغ و تذکار است. کار آنان افکندن بانگ خدا در عالم است. آنان در این مسیر از هیچ تلاش و مجاهدتی فروگذار نمی‌کنند و حتی گاه شکنجه می‌شوند، از میان به دو نیم شده‌اند و به آتش افکنده شده‌اند اما براساس تدبیر عام الهی تلاش و کوشش خویش را به نهایت رسانده‌اند. در برابر پیامبران، مخالفان و شیاطین مقاومت کرده‌اند و گاه بر انبیا پیروز شده‌اند. قرآن توصیه می‌کند که انبیا حزن و یأس به دل راه ندهند، اگر آزاری دیدند از توکل خویش نگاهند و شکیبایی پیشه کرده دلتنگ نباشند؛ زیرا خداوند با آنها است.

این امر بدین معنا است که مدیریت عالم به دست او است، تمام نیروها و اسباب جهان در قبضه قدرت او است و او تضمین‌کننده خیرها و نیکی‌ها است، ما آدمیان از بسیاری از نیروهای مؤثر در این جهان غافلیم و صد البته از برنامه‌های خداوند برای جهان و آینده آن ناآگاهیم و هرگز نمی‌توانیم ثمربخشی و کارسازی امور را تضمین کنیم. تنها اگر برنامه‌های ما با برنامه‌های خدا هماهنگ و هم‌سو باشد ثمربخشی تلاش‌هایمان تضمین شده است. انسان عاقل بی‌ادعا کار خود می‌کند و تدبیر جهان را به خالق عالم می‌سپارد.

نوشتار حاضر اعتماد به نفس را بر اساس سطح اول اعتماد به خدا، یعنی توکل تنظیم کرده و تمامی مباحث آینده را بر این اساس فراهم نموده است.



گر توکل می‌کنی در کار کن      کشت کن پس تکیه بر جبار کن  
(مولوی، ۱۳۷۸: دفتر اول / ۴۶)

بی‌کلید، این در گشادن راه نیست      بی‌طلب، نان سنت الله نیست  
(همان: دفتر پنجم / ۸۳۷)

### توکل و اعتماد به نفس

پرسشی که همواره دغدغه متفکران مسلمان بوده است این که آیا اعتماد به نفس خاستگاه اسلامی دارد؟ برخی بر این باورند که اعتماد به نفس ریشه در مباحث غربی به‌ویژه روان‌شناسی مدرن دارد و این مفهوم با آیات، روایات و کتاب‌های اخلاقی و دینی بیگانه است، گذشته از اینکه در متون دینی مفهومی با عنوان «توکل» که نقطه مقابل اعتماد به نفس محسوب می‌شود، برجسته شده است. تعبیر «اعتماد به نفس» ساخته فرهنگ غرب است و نخستین بار در سال ۱۶۵۷ میلادی وارد فرهنگ غربی و زبان انگلیسی شده است. از این‌رو پیشینه و عمر آن حدود سه قرن است. همین امر برخی را بر آن داشته که اظهار دارند اعتماد به نفس، صفتی ضد اخلاقی یا لاقول غیر اخلاقی است و با یکتاپرستی و زیستن مؤمنانه سازگار نیست.

در برابر، برخی بر این باورند که اعتماد به نفس در محدوده فضائل دینی می‌گنجد و در مقابل اعتماد به خدا قرار نمی‌گیرد؛ زیرا که می‌توان به نیروهای درونی تکیه کرد و در عین حال معتقد بود که توانمندی‌ها و استعدادها درونی از سوی خداست و در واقع ما بر «نیروهای خدادادی» تکیه می‌کنیم و از این ظرفیت برای رشد و تعالی بهره می‌گیریم. گذشته از اینکه تعابیری در متون دینی وجود دارد نظیر: عزت نفس، قیمت نفس، حرمت نفس، معرفت نفس و مسئولیت‌پذیری نسبت به افعال و سرنوشت که کاملاً مفهوم اعتماد به نفس را افاده می‌کنند. جهت و اشکافی حقیقت اعتماد به نفس و نسبت آن با مفهوم ارزشمند توکل سزااست مباحثی پیش‌رو قرار گیرد.

### الف) دیدگاه‌ها

در باب مفهوم اعتماد به نفس در رابطه با متون اسلامی دیدگاه‌ها و نظریه‌های متفاوتی مطرح شده است؛ برخی با این پدیده روان‌شناختی مخالفت ورزیده آن را رهاورد تفکر مدرن دانسته‌اند، بعضی دیگر بر این باورند که گرچه تعبیر اعتماد به نفس در متون دینی نیامده اما مفهوم آن و شاخصه‌هایی که با آن در ارتباطند در متون دینی به وفور یافت می‌شوند. لذا می‌توان آن را با نگاهی خاص پذیرفت

و برای آن تحلیلی دینی ارائه کرد و متناسب با نگاه توحیدی، عوامل و پیامدهایی برای آن برشمرد. دیدگاه سوم راه میانه را پیش گرفته است.

### یک. مخالفین

بعضی از متفکران معاصر اعتقاد دارند که اعتماد به نفس صفت غیر اسلامی و غیر اخلاقی است. این خصیصه با نگاه توحیدی و روحیه مؤمنانه ناسازگار بوده طبعاً در حیات معنوی مؤمنان نمی‌گنجد و فرد دین‌دار باید از آن پرهیز کند. اعتماد به نفس نه تنها فضیلت محسوب نمی‌گردد بلکه دقیقاً نقطه مقابل اعتماد به خدا قرار داشته ردیلت تلقی می‌گردد:

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ. (تغابن / ۱۳)

خداست که هیچ معبودی جز او نیست و مؤمنان، پس باید تنها بر خدا توکل کنند.

علامه طباطبایی رحمته الله علیه ذیل آیه به این نکته اشاره می‌کند که توکل بدین معنا است که انسان دیگری را در تدبیر امورش به‌جای خود نشاند و او را به‌عنوان وکیل خود برگزیند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۹ / ۳۰۶) انسانی که وکیل انتخاب کرد، طبعاً اراده وکیل جانشین اراده موکل و فعل او جایگزین فعل موکل خواهد بود. در این صورت هر اراده و رفتاری که وکیل انجام دهد به‌عنوان اراده و رفتار موکل تلقی خواهد شد. اگر انسان خدا را به‌عنوان وکیل برگزیند طبعاً باید او را اطاعت کرده اراده‌اش را تبعیت نماید. علامه در ذیل آیه‌ای دیگر (هود / ۸۸) اشاره می‌کند که خداوند اشیاء را آفرید، میان پدیده‌ها روابطی برقرار نمود و تمامی آنها را با وجود برملا کرد. خداوند هر چیز را بخواهد قبض می‌کند و در هر چیز که اراده کند بسط ایجاد می‌نماید. لذا تمامی پدیده‌ها و امور منسوب به خداست و خدا نسبت به همه چیز قاهر و مسلط است. در این صورت انسان مؤمن باید توکل به خدا داشته به او رجوع و انابه نماید. (همان: ۱۰ / ۳۶۹)

وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ. (طلاق / ۳)

و هرکس بر خدا توکل کند، پس او برایش کافی است.

کسی که فقط بر خدا توکل کند از خود رها شده خواست‌ها و اراده خویش را در مشیت و اراده خدا محو می‌کند. در این صورت خداوند برای او کافی است و همو شرایط را برای حیات سالم بنده‌اش فراهم می‌نماید. اگر کسی بیندارد که مالک چیزی است یا امری برای او سبب‌ساز است، این فکر، پندار کاذبی بیش نیست. واقعیت آن است که تنها خداست که قادر، مالک و مدبّر امور است و هیچ

امر دیگری نمی‌تواند نیازهای انسان را تأمین کند. لذا باید از تمامی اسباب ظاهری قطع امید کرد و فقط امید و اعتماد خویش را به لطف خدا گره زد. (همان: ۱۹ / ۳۱۳ و ۱۵ / ۲۳۳)

علامه ذیل آیه ۶۲ سوره زمر به این نکته اشاره می‌کند که خداوند خالق هر چیز است. خالقیت اقتضا دارد که همو مالک هر چیز باشد. پس هیچ کس جز او در این جهان مالکیت نداشته برای انسان هم نمی‌توان مالکیت در نظر گرفت. حال اگر انسان مالک خود نیست پس چگونه می‌تواند بر نفس خویش تکیه کند و به آن اعتماد ورزد؟ (همان: ۱۷ / ۲۸۸) علامه همین رویکرد را در موارد دیگر نیز مطرح کرده نسبت به «نفی اعتماد به اسباب ظاهری» از جمله اسباب درون انسان اصرار می‌ورزد. (همان، ۱۰ / ۱۱۳ و ۱۶۱ و ۱۲ / ۳۲ و ۳۴۴ و ۱۸ / ۲۵) ایشان ذیل آیه ۱۲۳ سوره هود بیان می‌کند:

إذا كان الأمر كله مرجوعاً إليه تعالى فلا يملك غيره شيئاً ولا يتقبل بشيء فاعبده سبحانه واتخذه وكيلاً في جميع الأمور ولا تتوكل على شيء من الأسباب دونه لأنها أسباب بتسبيبه غير مستقلة دونه، فمن الجهل الاعتماد على شيء منها. (همان: ۱۱ / ۷۲)

علامه بعد از اتخاذ موضع فوق مبنی بر نفی اعتماد مطلق نسبت به اسباب ظاهری و از جمله نیروهای درونی، گویا خود را با پرسشی اساسی مواجه دیده است و آن اینکه از یک طرف آیات توکل به ما توصیه می‌کنند فقط اعتماد به خدا کنیم و از سوی دیگر بسیاری از آیات حاوی توسل به اسباب است و توسل به اسباب را نفی نمی‌کنند؛ تو گویی میان «اعتماد به خدا» یا توکل و «اعتماد به اسباب» ناسازگاری وجود دارد. این مفسر کبیر در موارد دیگر با عنایت به این مطلب رویکرد جالبی را اتخاذ کرده است:

إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ. (یوسف / ۶۷)

حکم، جز برای خدا نیست؛ تنها بر او توکل کرده‌ام؛ و همه توکل کنندگان، پس باید تنها بر او توکل کنند.

آیه در باب ماجرای زیبایی یعقوب علیه السلام و یوسف علیه السلام است. پدر بزرگوار در بخش پایانی این داستان به برادران توصیه می‌کند که با هم وارد سرزمین عزیز مصر نشوند بلکه از دروازه‌های مختلف به آن سرزمین قدم گذارند. یعقوب علیه السلام در ادامه تصریح می‌کند که این حکم، فرمان الهی است و توکل خویش را به صورت انحصاری به خدا ظاهر می‌سازد و امر توکل را تعمیم داده به تمام مؤمنین تسری می‌دهد. در این مورد اتفاق جالبی می‌افتد و آن اینکه یعقوب علیه السلام از یکسو تدبیر کرده به اسباب ظاهری توسل می‌کند و از سوی دیگر اظهار می‌دارد: من فقط بر او توکل می‌کنم.

*المیزان* اظهار می‌دارد که وکالت نوعی تسلط بر امر موکل است و هرگاه انسان فردی را به عنوان وکیل اتخاذ نماید در واقع او را جهت اصلاح امور خویش بر خود مسلط ساخته و به او اعتماد ورزیده است. ما به خدا توکل می‌کنیم بدین دلیل که او خالق، مالک و مدبّر تمامی امور از جمله امور ما است. پس تنها خداست که اصالتاً و مستقلاً مؤثر است و سبب‌سازی او مسلط بر تمام اسباب دیگر است. حال اگر انسان به اسباب عادی توسّل جست این امر بدین معنا است که آنها را سبب‌ساز مستقل نمی‌داند. از این‌رو توکل هرگز به معنای «قطع ارتباط از اسباب ظاهری و نفی آنها» نیست بلکه دقیقاً به معنای «نفی تأثیر مستقل» از آنها است. براین اساس شاهدیم که یعقوب رضی الله عنه در عین حال که توکل می‌کند، تدبیر کرده اسباب ظاهری را فرو نمی‌گذارد، آنها را اهمال نمی‌کند بلکه به آنها توسّل بسته سبب‌ساز واقعی، اصیل و مستقل را خدا می‌داند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۱ / ۲۱۸)

از این رویکرد به دست می‌آید که سبب دو گونه است؛ سبب مستقل و سبب غیرمستقل. موضع علامه این‌گونه شد که نوع دوم تأثیرگذاری، به اسباب ظاهری قابل استناد است؛ یعنی می‌توان به اسباب عادی و ظاهری به‌عنوان «سبب غیر مستقل و ناصیل» توسّل جست و این سخن با توکل به خدا ناسازگار نمی‌نماید.

*المیزان* ذیل آیه ۱۲۹ سوره توبه بیان می‌کند که علت دو گونه است؛ علت تام و علت ناقص. بی‌تردید می‌توان اسباب ظاهری را در زمره علت‌های ناقصه به حساب آورد هرچند که تمامیت علت بسته به اراده سبب حقیقی است. از این‌رو اعتصام به اسباب عادی با توکل قابل جمع می‌باشد. (همان: ۹ / ۴۱۲)

پایان بخش دیدگاه علامه این سخن خواهد بود که معنای توکل هرگز اعتماد به خدا به‌گونه‌ای که اسباب ظاهری الغا شود، نیست بلکه سخن این است که نسبت به اسباب ظاهری فقط باید سلب اعتماد قطعی نمود؛ زیرا که اعتماد قطعی یا توکل تنها در رابطه با مشیت و اراده مطلق معنا پیدا می‌کند:

معنى التوکل على الله أنه ليس اعتماداً عليه سبحانه بالغاء الاسباب الظاهرية بل سلب الاعتماد القطعي عن الاسباب الظاهرية. (همان: ۱۱۷)

بنابراین دیدگاه علامه طباطبایی را می‌توان این‌گونه ارزیابی و بازخوانی کرد: ایشان معتقد است که توکل با توسّل به اسباب و اعتماد به آنها قابل جمع است. توکل هرگز سلب مطلق اعتماد به اسباب عادی نیست. می‌توان به همراه داشتن توکل به خدا، اسباب ظاهری را به‌عنوان مؤثر غیر مستقل، علت ناقصه، سبب ناصیل و فاعل وابسته در نظر گرفت.

می‌توان به اسباب ظاهری نیز به گونه‌ای اعتماد ورزید. گویا اعتماد دو گونه است؛ «اعتماد قطعی» که «فقط به خدا» باید باشد و «اعتماد نسبی» که به «اسباب ظاهری» هم می‌توان روا داشت. اساساً به اسباب ظاهری می‌گوییم: «اسباب ظاهری»؛ زیرا که آنها را سبب «ظاهری» دانسته‌ایم و به نحو غیرقطعی به آنها تکیه و اعتماد کرده‌ایم. براین اساس اگر فردی به نیروها و توانمندی‌های خویش به‌عنوان «علت ناقصه» و «نیروهای خدادادی» تکیه کرد و در عین حال سبب‌ساز واقعی را خدا دانست، این امر با توکل ناسازگار نبوده قابل جمع می‌باشد.

بنابراین نمی‌توان دیدگاه علامه طباطبایی را به‌عنوان نظریه مخالف اعتماد به نفس ارزیابی کرد و الا هرگز نمی‌توان کار یعقوب علیه السلام و صدها فعل دیگر که از انبیا با روح توسل به اسباب ظاهری اعم از بیرونی و درونی محقق شده است را توجیه نمود و طبعاً باید فتوا داد که تمامی آنها از موضع توکل به خدا خارج شده‌اند که هرگز چنین مباد! به این عبارت علامه توجه شود که با صراحت اعلام می‌کند هرگز توکل به معنای قطع ارتباط با اسباب و نفی انتساب امور به خود و دیگران نیست:

فليس التوكل هو قطع الانسان أو نفيه نسبة الامور الى نفسه أو الى الاسباب بل هو نفيه دعوى الاستقلال عن نفسه و عن الاسباب و ارجاع الاستقلال و الاصله اليه تعالى مع ابقاء اصل النسبة غير المستقلة التي الى نفسه و الى الاسباب. (همان: ۱۱ / ۲۱۸)

از دیدگاه علامه طباطبایی اعتماد به نفس حقیقی آن است که انسان مسئولیت زندگانی خود و شخصیت خویش را بپذیرد و برای تحقق آن و نیل به سعادت حقیقی و کمال واقعی تلاش و کوشش کند. اعتماد به نفس گوهری است خدادادی که درون انسان به ودیعت گذاشته شده و می‌توان درخشش و پرورش آن را در گذر زمان به نظاره نشست. از این رو اعتماد به نفس نه تنها مخالف روح توحیدی نیست بلکه لازمه اعتماد به خدا است؛ زیرا کسی که اعتماد به خدا دارد، قطعاً دارای اعتماد به نفس بالا است و اتکا به نیروهای درونی خویش را راهی جهت دریافت نصرت حق می‌داند. لذا از دیدگاه علامه طباطبایی اعتماد به نفس نه تنها با توکل تناقضی ندارد بلکه لازمه آن محسوب می‌شود. واقعیت خارجی هم نشان از آن دارد که افرادی که دارای توکل قوی می‌باشند، از اعتماد به نفس بالایی برخوردارند. آنها نیروها و احساسات خود را خوب می‌شناسند و با تکیه بر داشته‌های خویش که چیزی جز داده‌های خدا نیست استوار و مستحکم گام برمی‌دارند و از هیچ مانعی هراس به دل راه نمی‌دهند. علامه طباطبایی ارتباط وثیق اعتماد به خدا و اعتماد به نفس را چنین بیان می‌کند:

مراد از اعتماد به نفس این است که انسان در زندگی، لیاقت ذاتی خود را به کار انداخته به امید دیگران نباشد؛ نه اینکه از خدای تعالی بریده، خود را مصدر هر امید و آرزو و مؤثر حقیقی بداند. (همان: ۲۰۸)

#### دو. موافقین

رویکرد دیگری در میان دانشمندان مسلمان وجود دارد که هیچ‌گونه مخالفتی با اعتماد به نفس ندارد. در این موضع‌گیری، برخی اندیشمندان نه تنها با اعتماد به نفس مخالفتی نداشته بلکه بر آن تأکید نموده‌اند و از اعتماد به نفس با نگاه مثبت یاد کرده‌اند. استاد مطهری اعتماد به نفس را مضمون دینی و اسلامی می‌داند و بر این باور است که یکی از شیوه‌های تربیتی اسلام و نیز پیشوایان دین، پرورش حس اعتماد به نفس در مؤمنان است.

از سوی دیگر عمل در زندگی انسان نقش اساسی ایفا می‌کند و انسان‌ها با سعی و تلاش خویش سرنوشت خود را می‌سازند، لذا سرنوشت آدمی با عمل وی پیوندی عمیق دارد. انسان تنها با اتکا به عزم و اراده خود می‌تواند تلاش کند تا به سعادت برسد، شقاوت را از خویش دور سازد و در نهایت از خود شخصیتی الهی و شایسته ارائه دهد. توانمندی‌ها و نیروهای آدمی است که سبب بیداری و بینایی وی شده امید را در انسان زنده می‌کند و او را تا خدا بالا می‌برد:

اسلام کوشش و سعی بلیغی دارد که در تعلیمات خود سرنوشت انسان را وابسته به عمل او معرفی کند؛ یعنی انسان را متکی به اراده خودش بکند. اسلام می‌گوید: ای انسان سعادت تو به عمل تو بستگی دارد. شقاوت تو هم به عمل تو بستگی دارد. در نتیجه انسان یک موجود متکی به خود و متکی به کردار و شخصیت خود می‌شود. این خودش عامل تحریک است، عامل بیداری و بینایی و توانایی است. امروز علمای تعلیم و تربیت چقدر کوشش می‌کنند که به اصطلاح حس اعتماد به نفس را در انسان بیدار کنند و به جا هم هست. اعتماد به نفسی که اسلام در انسان بیدار می‌کند این است که امید انسان را از هرچه غیر عمل خودش است از بین می‌برد. (مطهری، ۱۳۸۴: ۲۵ / ۴۵۰)

همچنین رهبر معظم انقلاب در این سالیان اخیر به گونه‌های مختلف بر «اعتماد به نفس ملی» تأکید داشته‌اند. اعتماد به نفس دو گونه است؛ فردی و اجتماعی. کسانی که از اعتماد به نفس دفاع می‌کنند عمدتاً نگاه فردگروانه دارند و اعتماد به نفس را مقوله‌ای درونی، شخصی و فردی تلقی می‌کنند. اعتماد به نفس اجتماعی هم می‌تواند طیف گسترده‌ای را شامل شود. ایشان با طرح

توکل و مسئله کفایت خدا از منظر آیات قرآن □ ۵۱

عمومی‌ترین نوع اعتماد به نفس اجتماعی، ملت ایران را به داشته‌ها، توانمندی‌ها و نیروهای خود بینا کرده‌اند و سعی بر آن داشته‌اند که مردم نیروهای ملی خود را پرورش داده به فعلیت برسانند تا در مسیر تمدن اسلامی ساخته شود:

خودباوری و اعتماد به نفس ملی یکی از دو رکن اساسی پیشرفت هر کشور است.  
(رهبر معظم انقلاب، بیانات در بیستمین سالگرد رحلت امام خمینی علیه السلام، ۱۴/۳/۱۳۸۸)

ایشان همچنین فرمود:

ما به خصال ملی خودمان، به امکانات ملی خودمان، به ذخایر فرهنگی خودمان، یک اعتماد به نفس عمومی داشته باشیم که به آن گفتیم اعتماد به نفس ملی. این حالت بایست در یکایک جوان‌های ما بروز کند؛ یعنی جوان ما وقتی که می‌ایستد اینجا حرف می‌زند، باید اعتماد به نفس ملی خود داشته باشد؛ چون جوان، مظهر امید است.  
(رهبر معظم انقلاب، بیانات در دیدار نخبگان علمی و اساتید دانشگاه‌ها، ۳۰/۷/۱۳۸۷)

حضرت امام علیه السلام خطاب به مدیران کشور اظهار داشتند:

اعتماد به نفس داشته باشید، و بدانید که از عهده این کار برمی‌آیید. (حاضری و علی‌خانی، ۱۳۷۷: ۹۵)

آن بزرگوار در باب اصل «ما می‌توانیم» چنین اظهار داشت:

عمده این است که شما دو جهت را در نظر بگیرید که من کراراً عرض کردم، یکی اعتماد به خدای تبارک و تعالی که وقتی که برای او بخواهید کار بکنید به شما کمک می‌کند. راه را برای شما باز می‌کند، در هر رشته که هستید راه‌های هدایت را به شما الهام می‌کند و یکی اتکال به نفس، اعتماد به خودتان، شما خودتان جوان‌هایی هستید که می‌توانید همه کارها را انجام بدهید. (همان: ۱۳۵)

### سه. دیدگاه میانه

سومین دیدگاه در باب نسبت میان اعتماد به خدا و اعتماد به نفس، راه میانه و حد وسط را در پیش گرفته است. این نظریه با تفکیک بُعد سلبی و ایجابی در اعتماد به نفس، نگاهی خاص به این مقوله دارد. استاد مصباح یزدی با طرح مسئله توکل اظهار می‌دارد که بر اساس فرهنگ اسلامی انسان خداوند را تکیه‌گاه مطمئنی برای خود قرار داده تمام امورش را به او واگذار می‌نماید. همان‌گونه که انسان در کارهای دنیوی برای خود وکیل برمی‌گزیند و کارهای خود را به او وامی‌گذارد تا به آثار

درخشانی دست یابد، شایسته است بنده خدا در همه امور زندگی به خداوند تکیه کند و او را وکیل خویش قرار دهد تا خواسته‌هایش بدون هیچ اضطرابی تأمین گردد.

ایشان سپس به طرح مسئله اعتماد به نفس می‌پردازد. (مصباح یزدی، ۱۳۷۶: ۱۷ - ۱۶) کسی که در صدد است تا نیازمندی‌های خود را برطرف سازد سه راه در پیش دارد؛ به خود اعتماد کند، به دیگران اعتماد ورزد و اتکاء خویش را فقط بر خدا قرار دهد. در میان سه راه پیش‌گفته بدترین انتخاب، اعتماد به دیگران است. اما اگر کسی راه نخست را برگزید که در این صورت به آن اعتماد به نفس اطلاق می‌گردد، این حالت از دو بُعد قابل بررسی می‌باشد؛ بعد ایجابی و سلبی. بعد ایجابی بدین معنا است که انسان به خود تکیه کرده از خدا سلب اعتماد کند. این حالت با فرهنگ توحیدی ناسازگار بوده قابل قبول نمی‌باشد؛ چرا که تمام نیروها و توانمندی‌هایی که انسان در اختیار دارد از سوی خداست، هستی و داشته‌هایش به خدا تعلق دارد و او هیچ مالکیت حقیقی نسبت به آن نخواهد داشت. اما بعد سلبی اعتماد به نفس بدین معنا است که انسان به دیگران اعتماد نکند. این رویکرد هم از دیدگاه روان‌شناسی مورد تأیید است و هم از دیدگاه توحیدی قابل قبول. در قرآن کریم و احادیث مطالب فراوان و ارزشمندی وارد شده است مبنی بر اینکه تکیه کردن به غیر خدا، ناامیدی را در پی خواهد داشت:

اما بُعد سلبی «اعتماد به نفس» یعنی عدم اعتماد به دیگران، هم از دیدگاه روان‌شناسی و هم از نظر توحیدی مورد قبول و فاعل آن لایق تحسین و ستایش است. (همان: ۱۷)

مروری بر دیدگاه‌های پیش‌گفته این حقیقت را برملا می‌کند که علامه نه تنها اعتماد به نفس را با توکل ناسازگار ندید بلکه به این حقیقت والا اشاره کرد که کسی که اعتماد به خدا دارد قطعاً دارای اعتماد به نفس بالا است. از نظر ایشان اعتماد به نفس با نگاه توحیدی می‌تواند سازگار باشد و می‌توان به نیروهای خدادادی درون، اعتماد نسبی داشت و با تکیه بر آنها آینده ابدی را برای خود رقم زد.

مسئله استاد مصباح یزدی جمع اعتماد به نفس با نگاه توحیدی است که دیدگاه علامه طباطبایی به خوبی آن را آفتابی نمود. استاد مصباح یزدی با ردّ بُعد ایجابی اعتماد به نفس، آن را به این معنا نفی کرد که انسان با قطع نظر از خدا به نیروهای خود تکیه کند که در این صورت اعتماد قطعی به توانمندی‌های خود داشته نیروهای خود را از خدا نمی‌بیند. پرواضح است که این برداشت از اعتماد به نفس از دیدگاه اسلام قابل قبول نیست و با فرهنگ توحیدی ناسازگار می‌باشد. لذا استاد مصباح یزدی نیز اشاره کرد که اگر انسان «از هر نظر» به خود اعتماد کند:



بُعد ایجابی بدان معناست که انسان از هر نظر به خود متکی باشد. این حالت گرچه از دیدگاه روان‌شناسی پسندیده و بدان سفارش شده است، لیکن در فرهنگ توحیدی صحیح و قابل قبول نیست. (همان: ۱۶)

اما لازم نیست در اعتماد به نفس انسان از هر نظر به خود متکی بوده سلب اعتماد کامل از خدا داشته باشد. بلکه این‌گونه هم می‌توان نگاه کرد که داشته‌های من، داده‌های خداست، نیروهای درونی از سوی خدا به انسان داده شده است و همان‌گونه که خداوند امکانات بیرونی را مسخّر انسان نموده است و می‌توان به آنها به‌عنوان اسباب ظاهری توسّل جست، می‌تواند قابلیت‌ها و ظرفیت‌های درونی را هم مسخّر و تکیه‌گاهی برای آدمی قرار دهد. اعتماد به خود؛ یعنی تکیه بر نیروهایی که خدا به من داده است و اتّکال به امکانات فراوان و ارزشمندی که به لحاظ درونی خدا در اختیار من نهاده است. فرد مؤمن با این نگاه هم توانمندی‌های خودش را از خدا می‌بیند و هم می‌تواند با تکیه کردن بر آن سرنوشت خویش را بسازد، سربار دیگران نباشد و با رهایی از کسالت، فعالیت‌ها ظاهر گردد و توانمندی‌های خود را در راه رشد فردی و اجتماعی قرار دهد. بر این اساس حتی می‌توان از اعتماد به نفس فردی تعدّی نمود و با تکیه بر امکانات جمعی و با اعتماد به نفس ملی، ظرفیت‌ها و امکانات کشور را در راستای ساختن تمدّن اسلامی قرار داد.

حاصل آنکه مخالفین اعتماد به نفس چه به‌صورت کلی و چه به‌صورت نگاه میانه، موافق از آب درآمدند؛ بدین معنا که مخالف، مخالفت قطعی ندارد و روشن شد که او در واقع موافق و مدافع است. از این رو با نگاه نهایی می‌توان اظهار داشت که تمامی اندیشمندان مسلمان موافق بلکه مدافع اعتماد به نفس فردی و جمعی می‌باشند.

#### ب) دلائل

مفهوم اعتماد به نفس در متون دینی به گونه‌های مختلف قابل مشاهده است. این حالت دارای شبکه مفهومی است؛ یعنی کسی که دارای اعتماد به نفس است او دارای عزّت‌نفس می‌باشد، خود را تحقیر نمی‌کند، دیگران را خوار نمی‌نماید، اهل کار و تلاش است، نیروها و امکانات را به خوبی می‌شناسد، هدفمند است، به خود احترام می‌گذارد، کرامت نفس خویش را پاس می‌نهد، فردی امیدوار می‌باشد، از عزم و اراده جدّی برخوردار است، از مشکلات نمی‌هراسد، راه رسیدن به قله‌ها را به خوبی می‌داند، نگاهی مثبت دارد و با توکل به خدا از توانمندی‌ها و ظرفیت‌ها بهره می‌برد تا اهداف متعالی را محقق سازد. تمام مفاهیم پیش‌گفته در متون دینی یافت می‌شود و هر کدام می‌تواند دلیل معتبر به نفع اعتماد به نفس تلقی گردد. در اینجا به چند نمونه واضح و آشکار از دلایل و شواهد اشاره می‌شود:

### یک. اصل کسب و کار

اگر آدمی بخواهد استعدادها و ظرفیت‌هایش شکوفا گردد و پرورش یابد تنها یک راه پیش‌روی اوست و آن اینکه از مرحله آرزو و تخیل عبور کند و به وادی اقدام و عمل گام نهد. تنها عاملی که می‌تواند نیروهای نهفته انسان را به فعلیت برساند و اهدافی را برای انسان به منصه ظهور رساند تکیه بر سعی و تلاش خویش است. مراجعه به متون دینی به ما نشان می‌دهد که عمل و سعی اهمیت خاصی داشته سرنوشت مثبت یا منفی را برای انسان به ارمغان می‌آورد. در متون دینی به این حقیقت اشاره شده است که انسان در گرو اعمال خویش است و شخصیت آدمی بر اساس سعی او ساخته می‌شود. اساساً شخصیت انسان، برآیند مجموعه رفتارها و کنش‌های اوست. آدمی فقط مالک تلاش خویش است و آنچه برای او باقی خواهد ماند، عمل اوست:

وَ أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى. (نجم / ۳۹)

و اینکه برای انسان جز کوشش او نیست.

كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ. (مدثر / ۳۸)

هر شخصی در گرو دستاورد (خویش) است.

هرکس رهین عمل خویش است، آدمی گروگان کرده‌های خود است و انسان تنها با عمل می‌تواند به نتایج دلخواه دست یابد. از سوی دیگر عمل؛ یعنی استفاده از نیروها و توانمندی‌های درونی. انسان سرنوشت خود را بر اساس اعمال خویش می‌سازد و اعمال انسان تنها با تکیه بر نیروها و توانمندی‌های درونی شکل می‌گیرد. بنابراین با تکیه بر استعدادها و قابلیت‌ها می‌توان سرنوشت را ساخت.

### دو. اصل توسل به اسباب

سنت این جهان بر این اصل استوار است که انسان با توسل به اسباب به نتایج دلخواه دست می‌یابد. البته هیچ کدام از این سبب‌ها به خودی خود کارا نیستند. خداوند با هر پدیده‌ای دو کار می‌کند؛ یکی اینکه آنها را ایجاد می‌کند و دیگر آنکه به آنها سببیت و علیت می‌بخشد؛ یعنی هر یک را سبب و علتی جهت پدید آمدن اثری قرار می‌دهد. به‌عنوان نمونه خداوند آتش آفرید و آن را سبب سوزاندن قرار داد، خداوند آب خلق کرد و آن را رافع عطش قرار داد و خداوند نور آفرید و به آن خاصیت درخشندگی داد. پس خداوند موجوداتی خلق کرد و آنها را سبب قرار داد و سبب‌سازی نمود؛ یعنی او هم خالق و هم مسبب است.

انسان می‌تواند بر اساس سنت این جهان به اسباب توسل جوید و از طریق آنها اهدافی را محقق سازد. اگر توسل به اسباب مجاز است، چنان که هست و اگر انسان‌ها از طریق تمسک به اسباب به اغراض می‌رسند، که چنین است و اگر انبیا و اولیا به اسباب ظاهری دست یازیده‌اند چنان که شرح آن

در آیات به صورت گسترده آمده است، پس می‌توان به نیروها و ظرفیت‌های درونی به‌عنوان توسل به اسباب و استفاده از اصل تسبب، توسل کرد و از آن برای آینده خویش بهره گرفت:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ. (مائده / ۳۵)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید! خودتان را از [عذاب] خدا حفظ کنید و به او تقرب جوید.

### سه. ارزش و کرامت نفس

نفس آدمی گوهری گران‌بها است. مروت انسان به شرافت نفس بستگی دارد، بهای بهشت به اندازه شرافت نفس انسان است، شناخت نفس و آگاهی نسبت به قابلیت‌ها و ظرفیت‌های آن بهترین و نافع‌ترین شناخت‌ها است و بزرگترین ناآگاهی‌ها جهل به نفس و استعدادهاى خویش است.

این‌گونه مضامین به وفور در احادیث یافت می‌شوند و تمامی آنها دلالتی واضح بر اعتمادپذیری نسبت به استعدادها و توانایی‌های خویش است. نفس وجود گران‌قیمتی است و چنان‌که به ارزش این گوهر گران‌بها توجه نمود و آن را پست و خوار نکرد می‌توان به بالاترین مراتب کمال؛ یعنی بهشت نائل شد:

إِنَّ النَّفْسَ لِمُوهَرَّةٌ تَمِينَةٌ مِّنْ صَافِيهَا رَفَعَهَا وَ مَنِ ابْتَدَاهَا وَضَعَهَا. (آمدی، ۱۳۶۶: ۲۳۱)

نفس گوهری گران‌بها است، کسی که آن را حفظ کند تعالی یابد و کسی که آن را پست گرداند فرو افتد.

اگر کسی به ارزش خود واقف گردد و نفس خویش را بشناسد می‌تواند از ثمرات معرفت برخوردار شود. کسی که شرافتمند باشد و خود را جز به بهشت نفروشد ارزش‌های خود را دانسته آن را صرف امور پست و بی‌ارزش نخواهد کرد. امام علی علیه السلام به این نکته زیبا اشاره دارد که جوانمردی به میزان شرافت انسانی می‌باشد:

عَلَى قَدْرِ شَرَفِ النَّفْسِ تَكُونُ الْمُرُوَّةُ. (همان)

جوانمردی و مروت به میزان شرافت انسانی است.

کسی که برای خود ارزش قائل باشد به هر عملی دست نمی‌زند، او مسئولیت‌پذیر خواهد بود، احترام خویش را نگه می‌دارد و مهم‌تر اینکه سعی می‌کند به دیگران آزار نرساند دیگران از شر او ایمن باشند. امام هادی علیه السلام فرمود:

مَنْ هَانَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ فَلَا تَأْمَنُ شَرَّهُ. (حرانی، ۱۴۰۴: ۴۸۳)

هر که برای خود ارزشی قائل نباشد، از شرش ایمن مباش.

#### چهار. سیره عملی انبیا و اولیا

اصولاً توجه به روش‌هایی که بزرگان دین جهت تعلیم و تربیت به کار بسته‌اند می‌تواند راهگشا باشد. آنها با رفتار خویش افراد را رهبری می‌کنند و الگو بودن خویش را به منصه ظهور می‌رسانند. شیوه برخورد آنان را می‌توان مؤثرترین وسیله تعلیم و تربیت دانست. انسان‌ها می‌توانند با استفاده از سیره عملی پیشوایان دین در زندگی کامیاب شوند و سرمشقی عالی گیرند. نصایح و گفته‌ها می‌تواند تأثیرگذار باشد اما «دو صد گفته چون نیم کردار نیست».

روش مقتدایان دینی این بوده است که با توکل به خالق عالم، مشورت هم می‌کردند، تدبیر می‌نمودند و با استفاده از امکانات خود و دیگران مسیر هدایت را برای امت خویش می‌گشودند. ابراهیم علیه السلام جهت مقابله با بت‌پرستی بت‌ها را شکست، همو برای هدایت انسان‌ها پایه‌های خانه خدا را بالا آورد، نوح علیه السلام برای رهایی امت کشتی ساخت، یعقوب علیه السلام برای رهایی از آفات، تدبیر نمود تا فرزندانش از دروازه‌های مختلف وارد شوند، یوسف علیه السلام جهت رهایی از خشکسالی راهی پیشنهاد کرد و تدبیر نمود که هفت سال گندم ذخیره کنند و موسی علیه السلام جهت مقابله با فرعون شیوه‌های مختلفی را به کار بست.

بی‌شک پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله از عالی‌ترین درجات توکل برخوردار بود اما در تمام زندگانی خود نشان داد که به‌صورت عادی زندگی کرد و تدبیر نمود. ایشان زمانی که گرسنه می‌شد، غذا می‌خورد و اگر تشنگی بر آن وجود شریف غالب می‌آمد از آب استفاده می‌کرد. آن بزرگوار به هنگام بروز جنگ امکانات خویش را خوب می‌شناخت و برای پیروزی نقشه می‌کشید و با مشورت جنگ را اداره می‌کرد. این امور همگی به ما نشان می‌دهد که می‌توان امکانات و ظرفیت‌های خود را تکیه‌گاه قرار داد و ضمن بی‌نیازی از دیگران می‌توان به داشته‌های خود توسل جست و با اعتماد به آنها از خود فرد مفید و مؤثر ساخت. داستان ذیل به ما نشان می‌دهد که چگونه سیره عملی پیامبر صلی الله علیه و آله انسان‌ها را وادار می‌کرد به نیروهای خود توجه و تکیه کنند.

یکی از صحابی رسول خدا صلی الله علیه و آله روزگار سختی را می‌گذراند. او حتی قادر نبود که زن و کودک خویش را تأمین کند. با خود بارها فکر کرد که چه عملی انجام دهد تا اینکه به این نتیجه رسید حال و روز خود را نزد پیامبر صلی الله علیه و آله شرح دهد. روزی نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله رفت اما قبل از آنکه سخنی بگوید شنید که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «هرکس از ما کمکی بخواهد ما به او کمک می‌کنیم اما اگر کسی بی‌نیازی ورزد و دست حاجت دراز نکند، خداوند او را بی‌نیاز می‌کند.» آن مرد این سخن را شنید، به خانه برگشت اما چیزی نگفت. فضای مهیب فقر که بر خانه‌اش سایه افکنده بود او را برای بار دوم و سوم محضر پیامبر صلی الله علیه و آله کشاند و همان سخن را شنید.

آن صحابی بعد از شنیدن‌های مکرر، در قلب خود احساس کرد که کلید مشککش در همین جمله نهفته است. با خود اندیشید که چه کنم؟ تصمیم گرفت که به صحرا برود، هیزم جمع کند و بفروشد. تیشه‌ای عاریه کرد، هیزم‌ها را جمع نمود و فروخت و از دسترنج خویش غذایی تهیه کرد. روزهای دیگر به این کار ادامه داد تا اینکه تیشه و لوازم دیگر را خرید. به تدریج توانست چندین غلام بخرد و صاحب سرمایه شود. استاد مطهری می‌گوید:

وقتی آن مرد از محضر پیامبر ﷺ خارج شد با قدم‌های مطمئن‌تری راه می‌رفت. با خود فکر می‌کرد که دیگر هرگز به دنبال کمک و مساعدت بندگان نخواهم رفت، از نیرو و استعدادی که خداوند در وجود خودم به ودیعت گذاشته استفاده می‌کنم و از او می‌خواهم که مرا در کاری که پیش می‌گیرم موفق گرداند و مرا بی‌نیاز سازد. (مطهری، ۱۳۸۴: ۱۸ / ۱۹۶)

شاید زیباترین نمونه، داستان بستن پای شتر باشد. روزی مردی نزد پیامبر اکرم ﷺ آمد و پرسید زانوی شترم را ببندم یا توکل کنم؟ از این پرسش به دست می‌آید که سؤالی که در ذهن بسیاری از بزرگان و دانشمندان وجود دارد، در ذهن آن عرب بیابان‌نشین هم وجود داشت و آن اینکه آیا می‌شود هم توکل کرد و هم به اسباب توسل جست؟ پیامبر گرامی اسلام ﷺ با تعبیری زیبا راه‌حل را چنین بیان فرمود: از اسباب ظاهری کمک بخواه و نیز توکل کن. این پاسخ بدین معنا است که توسل به اسباب از جمله توسل به نیروها و توانمندی‌های درون با توکل قابل جمع بوده و سازگار است:

جاء رجل الی رسول الله فقال: یا رسول الله أُرسلُ ناقتی و أتوکلُ أو أعقلُها و أتوکلُ؟ قال: إعقلها و توکل. (طبرسی، ۱۳۸۵: ۳۱۹)

مردی خدمت رسول خدا رسید و عرض کرد: ای رسول خدا، زانوی اشترم را ببندم و به خدا توکل کنم یا رهایش بگذارم و توکل کنم؟ فرمود: با توکل زانوی اشتر را ببند.

به گفته مولوی:

گفت پیغمبر به آواز بلند با توکل زانوی اشتر ببند  
رمز الکاسب حییب الله شنو از توکل در سبب کاهل مشو  
(مولوی، ۱۳۷۸: دفتر اول، ۴۴)

## نتیجه

حاصل آنکه توکل عبارت است از وکیل قرار دادن کسی که تدبیر امور دیگران می‌کند، حافظ و کارساز می‌باشد، کفالت‌کننده روزی بوده به او می‌توان اعتماد داشت. خداوند سبب‌ساز عالم است و هموست که به اشیاء سبب‌سازی داده یا از آنها سببیت را می‌ستاند. لذا اسباب قابل اعتماد نمی‌باشند. اعتماددورزی به خدا دارای سطوح مختلفی است. در سطح اول آدمی تدبیر می‌کند اما نتایج را به خدا وا می‌گذارد. اولین سطح اعتماد به خدا توکل نام دارد. سطح دوم یا تفویض بدین معناست که مومن هم نتایج را به خدا وامی‌گذارد و هم تمام نیروها و استعدادهای خویش را و از این طریق سرسپردگی بنده به خداوند افزایش می‌یابد. عالی‌ترین سطح اعتماد به خدا، تسلیم نام دارد که مومن در این مرحله هیچ گلاویه و اعتراضی نسبت به افعال خدا نخواهد داشت و به معنای حقیقی تمام امور را به خدا وامی‌نهد. بر این اساس خداوند برای بندگان کافی است؛ زیرا که او تنها تأثیرگذار در جهان هستی می‌باشد و تمامی اسباب و وسایل به اذن او موثر بوده و فعال می‌شوند.

## منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- آل‌سعدی، عبدالرحمن بن ناصر، ۱۴۰۸ ق، تیسیر الکریم الرحمان، بیروت، مکتبة نهضة العربیه، چ دوم.
- آلوسی، شهاب‌الدین سید محمود، ۱۴۱۵ ق، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، تحقیق علی عبدالباری عطیه، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- آمدی، عبدالواحد، ۱۳۶۶، غرر الحکم و درر الکلم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- ابن‌عاشور، محمد بن طاهر، بی‌تا، التحریر و التنویر، بی‌جا.
- ابن‌عجیبه، احمد بن محمد، ۱۴۱۹ ق، البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید، قاهره، حسن عباس زکی.
- بروسوی، اسماعیل حقی، بی‌تا، تفسیر روح البیان، بیروت، دار الفکر.
- بغدادی، علاء‌الدین علی بن محمد، ۱۴۱۵ ق، لباب التأویل فی معانی التنزیل، تصحیح محمدعلی شاهین، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- بلخی، جلال‌الدین محمد، ۱۳۷۸، مثنوی معنوی، تهران، طلایه.
- ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق، ۱۴۲۲ ق، الکشف و البیان عن تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

- حاضری، علی محمد و علی اکبر علی خانی، ۱۳۷۷، خودباختگی و خودباوری از دیدگاه امام خمینی، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته.
- حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۴۰۹ ق، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- حرانی، حسن علی ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق، تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- حسینی شیرازی، سید محمد، ۱۴۲۴ ق، تقریب القرآن الی الازهان، بیروت، دار العلوم.
- زحیلی، وهبة بن مصطفى، ۱۴۲۲ ق، تفسیر الوسیط، دمشق، دار الفکر.
- زمخشری، محمود، ۱۴۰۷ ق، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوایل فی وجوه التنزیل، بیروت، دار الکتب العربی، ج سوم.
- سیوطی، جلال الدین، ۱۴۱۶ ق، تفسیر الجلالین، بیروت، مؤسسه النور.
- شبّر، سید عبدالله، ۱۴۰۷ ق، الجوهر الثمین فی تفسیر الکتاب المبین، مقدمه سید محمد بحر العلوم، کویت، مکتبة الالفین.
- شعیری، تاج الدین، ۱۳۶۳، جامع الأخبار، قم، انتشارات رضی.
- طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۳۸۷، تعالیم اسلام، قم، بوستان کتاب.
- \_\_\_\_\_، ۱۴۱۷ ق، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ج پنجم.
- طبرسی، علی بن حسن، ۱۳۸۵ ق، مشکاة الانوار فی غرر الأخبار، نجف، کتابخانه حیدری.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲ ق، مجمع البیان لعلوم القرآن، مقدمه محمدجواد بلاغی، تهران، ناصر خسرو، ج سوم.
- طنطاوی، سید محمد، بی تا، التفسیر الوسیط للقرآن الکریم، بی جا.
- طوسی، خواجه نصیر الدین، ۱۳۶۹، اخلاق ناصری، تصحیح مجتبی مینوی و علی رضا حیدری، تهران، خوارزمی.
- طوسی، محمد بن حسن، بی تا، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- فارابی، ابونصر، ۱۳۷۱، التنبیه علی سبیل السعادة، تحقیق جعفر آل یاسین، تهران، حکمت.
- فیض کاشانی، ملامحسن، ۱۳۹۹ ق، الحقائق فی محاسن الاخلاق، بیروت، دار الکتب العربی.
- \_\_\_\_\_، ۱۴۱۵ ق، تفسیر الصافی، تحقیق حسین اعلمی، تهران، صدر، ج دوم.

- ۶۰ □ فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تفسیری، س چهارم، پاییز ۹۲، ش ۱۵
- قاسمی، محمد جمال‌الدین، ۱۴۱۸ ق، محاسن التأویل، تحقیق محمد باسل عیون السود، بیروت، دار الکتب العلمیة.
  - کاشانی، ملا فتح الله، ۱۴۲۳ ق، زیادة التفاسیر، تحقیق بنیاد معارف اسلامی، قم، بنیاد معارف اسلامی.
  - کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۶۵، الکافی، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
  - مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ ق / ۱۴۰۴ ق، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار علیهم السلام، بیروت، موسسه الوفا، ج دوم.
  - مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۷۶، راهیان کوی دوست، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رضی الله عنه.
  - مطهری، مرتضی، ۱۳۸۴، مجموعه آثار، تهران، صدرا، ج سوم.
  - مغنیه، محمدجواد، بی تا، التفسیر المبین، قم، بنیاد بعثت.
  - نخجوانی، نعمت الله بن محمود، ۱۹۹۹ م، الفواتح الالهية و المفاتيح الغيبية، مصر، دار رکابی.
  - نراقی، ملا احمد، ۱۳۷۷، معراج السعادة، قم، هجرت.
  - نوری، حسین بن محمدتقی، ۱۴۰۸ ق، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام.



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی